

PRENSES HSIEN-Lİ BİLGE'NİN KOCALARI*

A. BOMBACI

Profesör L. Ligeti'nin, Budapeşte Üniversitesi Türkoloji Kürsüsü yüzüncü yıl dönümü dolayısıyla yayınlanan anma kitabına iştirakim hususunda nazik daveti, benim, Macar Türkoloji çalışmalarına ne derece borçlu olduğumu ifade fırsatını veriyor.

1936 yılında yirmi iki yaşında, faaliyetimin başlangıcında, Profesör J. Németh ile İstanbul'da karşılaştım. Bu sırada kendisi Budapeşte'de Türkoloji Kürsüsünde bulunuyordu. Tanıştığım ilk yabancı âlimdi ve konuşmamızda, arkadaşça davranışı, teşvik ve tavsiyeleri ile Türkoloji çalışmalarına katılma gayemi kamçıladı.

1938'de basılan, ilk ilmî eserim *La «Regola del parlare turco» di Filippo Argenti*, J. Németh tarafından ilerletilen araştırma yolundaydı ve doğrudan doğruya, bir öğrencisinin T. Halasi-Kun'un bir eserinden mühlhemdi. Patrik Gennadius'un *Profession of Faith*'inin grek harfleriyle Türkçe transkripsiyonu hakkındaki Macarca eserini okumak için sarfettiğim çabayı hâlâ hatırlarım. Profesör Németh ile bir daha karşılaşma fırsatını hiç bulamadım, fakat daima temas halinde bulundum ve mektuplarından, eserlerinden ve sayısız macar öğrencilerinin eserlerinden pek çok şey öğrendim.

Son zamanlarda, ilgimi Osmanlı devri çalışmalarından eski Türklerin tarihine kaydırđım ve T'u-chüeh devri unvanları üzerinde bir çalışma hazırlamaktayım. Bu beni, hâlen Budapeşte Türkoloji kürsüsünü idare eden ve kendisiyle 1969 Eylülünde Berlin'de Daimi Milletlerarası Atlaistik Konferansı (PIAC)ndan beri şahsen tanışmak şerefine erişmiş olduğum Profesör L. Ligeti'ye bir taslak takdimine sevketti. Profesör Ligeti'ye sadece değerli uyarımları ve ilâveleri için değil, fakat aynı zamanda meselelere ilmî yaklaşma hususunda ileri sürdüğü fikirler için de minnettarım. Ümit ederim ki, bu cildin editörü olarak, Türkler ve Çinliler arasın-

* Bu makale, Macaristan Türkolojisinin 100. yıl dönümü dolayısıyla yayınlanan *Studia Turcica*, Budapest 1971, s. 103-123'deki «The Husbands of Princess Hsien-li Bilge» adlı İngilizce aslından, Türkçeye, İnci Enginün tarafından tercüme edilmiştir. Makaledeki Fransızca kısımlar ise Zeynep Keriman tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

daki eski temaslarla ilgili, kendisinin maharetle hâkim olduğu ve Berlin'de üzerinde pek dostâne konuşmalar yaptığımız sahadaki aynı konuyu işlememden memnun kalacaktır.

1.1. Galiba geçen yüzyılda, Hsi-an-fu'da, prensesin ölmüş olduğu 723 te T'ang sülâlesinin baş şehri olan, eski Cha'ang-an'da bir Türk prensesine ait bir kitabe havi bir mezar taşı keşfedildi.

Kitabe, süslü Çin edebî üslûbunda, Hsien-li P'i-chia [Bilge] adlı Türk Prensesinin talihsiz hayatını anlatır. Doğu Türklerinin 691 den 716 ya kadar hükümdarı olan Mo-ch'o Kağan (veya Kağan Kağan)'ın kızı idi. Ülkesindeki bir kargaşalık devrinde, Çin'e iltica etmek suretiyle hayatını kurtarmıştır. Burada, kocası, A-Shih-tê Mi-mi, Çin kanunlarına karşı işlediği bir suçtan ötürü idam edilmiş ve kendisi de kraliyet sarayına kapatılmıştır. Bundan sonra, prenses, kendisini P'i-chia Sha K'o-han (Türkçe Bilge Şad Kağan mukabili) bir şahısla evlenmesine müsaade eden imparatorun takdirini kazanmıştır. Sonra prenses, erkek kardeşinin, Sağın Hsien wang'ı Mo T'ê-ch'in [Tegin]'in evine çekilmiş ve kısa bir süre sonra da 17 Temmuz 723 te, yirmi beş yaşında [hesabımıza göre yirmi dört] ölmüştür.

Maksadım, yukarıdaki rivayet hakkında mülâhazada bulunmak ve bilhassa prensesin iki kocasını ele almaktır. Çince metinleri incelemede dostça yardımdan ötürü Dr. Chang Hao (Napoli)'ya minnettarım.

Kitabe, meşhur Çinli âlim Lu Hsin-yüan tarafından *T'ang wên shê-i' chüan* 66, s. 1-2 de neşredilmiştir. Aynı âlim, *Hsi-ku-t'ang t'i-pa' chüan* 16 v. 7'de buna dair bir not tahsis etmiştir. Metin, Huang Pên-chi'nin *Ku chih shih hua, chüan* 9 vv. 13-15'inde neşredilmiş, *Sang chang-wu chai ts'ung-shu*'da da yer almıştır.

Ku chih shih hua'nın kine dayanarak, F. Hirth, W. Radloff'un *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, Zweite Folge* (St. Pétersbourg 1899, s. 12, n. 1) e ilâve olarak bastırılmış olan, *Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk. Beiträge zur Geschichte der Ost-Türken im 7 und 8 Jahrhundert nach chinesischen Quellen. I. Zeit des Ku-tu-lu (İlteris-Khan)* da, prensesin (Hirth kendisine «tugendstarke Prinzessin Bilge» der) birinci kocası A-shih-na Mi-mi'yi; 715 te Kagan'ı terk ederek Çin'e sığınan Kağan Kağan'ın damadı A-shih-tê Hu-lu olarak teşhisini teklif etmiştir. Buna ilâve olarak Hirth «Mo Töre»nin, ki bu Mo Tegin'dir³ *Hsin*

1 Bu eser hakkında bk. P. Pelliot, *Notes de bibliographie chinoise : Bulletin de l'École Française d'Extrême Orient*=BEFEO IX, 1909, s. 457-459.

2 1890 tarihli bir önsözle basılmıştır, krş. a.y., s. 460-461.

3 *t'ê-lê* türkçe *tegin*'dir. krş. Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Turken (T'u-küe)*, Wiesbaden 1958 (müteakip *Nachr.* da) s. 496-497 n. 48.

4 Burada ve ileride Po-na baskısını takip ederim. *Nachr.* s. 225.

T'ang-shu 215-B, 1 b⁴ de, Bilge Kağan'a karşı Çinlilerle ittifak eden beylerden olduğunu müşahede etmiş ve «Otuz Aşiretin kaganı» diye tavsif edilen, Kül Tegin yazıtında «Otuz Tatarlar» denen Tatarların hükümdarı (Mo Töre) yi prensesin ikinci kocası saymıştır. Son olarak, *Ku chih shih hua* yazarına göre, kitabenin başlığında geçen prensesin soyadı olan A-na'yı; Tu chüeh'lerin idareci klanının adı *A-shih-na* şeklinde düzeltmiştir. Alman âlim, metni «interessant, aber schwierig» diye tavsif eder.

Hirth'in söylediklerinden haberdar olmayan P. Pelliot kitabeyi *Hsi-ku-t' aňg ti-pa*'da okumuş ve vesikayı «fort intéressant»⁵ bulan E. Chavannes'in dikkatini çekmiştir. Konuya P. Pelliot tarafından tekrar 1909 da yukarıda zikredilen BEFEO, s. 459 n. 3 teki makalesinde temas edilmiştir. E. Chavannes tarafından, vesikayı aşağıdaki kelimelerle takdim eden fransızca tercümesi neşredilmiştir⁶: «699-723 tarihleri arasında yaşayan, keza yirmi beş yaşında ölen diğer prensese gelince, küzey T'ou kiou e hânedanına mensuptur; babası kağan Me-tch'ou o'dur ve eğer vaktinden evvel ölmeseydi, Bilge Kağan'ın ikinci karısı olacaktı; kuyvetfle muhtemeldir ki, adına yazılan mezar taşı Kültigin tarafından diktirilmiştir; buna göre, bu kitabe, yakından, meşhur Orhon âbidelerine bağlanıyor⁷.

1.2. Münakaşaya zemin teşkil etmek üzere Chavannes'in başarılı tercümesini veriyorum (kendisi metnin fotokopisini de vermiştir):

«Otuz aşiretin kağanının asil kızı, merhume hatun A-na, Yun-tchong kumandanlığının, fou-jen'i, prenses Hien-li p'i-k'ia adına T'ang devrinde dikilen mezar taşı (önsözle birlikte).

Çölün kuzey kısmındaki krallıkların başkanları arasında, otuz aşiretin kağanı da vardı; sevgili kızı prenses Kien jan hien li p'i k'ia bir Çin prensesinden farklıydı. Çin'e girdikten sonra, Yun-tchong kumandanlığının fou-jen'i asil unvanını almıştı T'ou-kiue'ların büyük kağanı olan babası aziz ve Semâvî Kou-tou-lou (Kutluk) Me-tchoüo bu unvanı Gök'ten (Tanrı) almıştı, Gök'ün (Tanrı) oğluna da şükranlarını daima izhar ederdi. Gök (Tanrı) ona olağanüstü kabiliyetler vermiş; tabiatüstü bir kuvvet de manevî bir fazilet bağışlamıştı. Sağ cenahın idaresini eline aldığı zaman, dokuz aşiret onun ilâhî zekâsından korktular; böylece o, elbiselerini sağ tarafa ilikleyenlerin hepsinin yüce kağanı oldu; on iki aşiret yeni şekiller kazandıran güzel tesirini sevinçle kabul ettiler. Asil kızı doğduğu zaman, Gök, ören kadınlar yıldız kümesini indirdi; kahraman bir kumandanla evlendiğinde ise güneş sığır burcunda idi. Son olarak, prenses, ailesinin yıkıldığı ve altüst olduğu,

5 *Documents sur les Tou-kione (Turcs) occidentaux*, Saint Petersburg, 1903, s. 310.

6 *Epitaphes de deux princesses turques de l'époque des T'ang : Festschrift Wilhelm Thomsen*, Leipzig 1912, s: 62-87.

7 Göst. yer, s. 79.

barbar aşiretlerin de darmadağın ve yok olduğu zamanı idrak etti. Hayatını kurtarmak için güneye sığındı ve bütün samimiyetiyle kuzey kapısına itaatini arza geldi. Kocasını kanunları ihlâl ettiği için, onu hareme kapattılar. Fakat imparatorun, en ücra köşelere kadar yayılan kutsal lutfu sayesinde, saraydaki odalıklara hizmet edenlerin başına getirildi; imparatorun ilâhî iyiliği onu toprak gibi tutarak ve gök gibi kaplayarak büyük kardeşimle evlendirdi. Benim büyük kardeşim unvanını Gök'ten alan otuz aşiretin kağanı P'i-k'ia cha, (Bilge Şad)'dır. Prenses, imparatorun hakimâne bir lutfu neticesinde, özel bir izinle kendi ağabeyi olan 'sağ cenah kağanı Mo t'o-k'in (tegin)'in ikametgâhına döndü; hediye olarak ipekli kumaşlar ve şahsı tarafından kullanılacak elbiseler de aldı. King ağacının [Kardeşçe sevginin sembolü] dallarının tekrar birleşmesiyle, çiçeklerin beraberce parlayacakları ümit edilebilirdi. Fakat yabancı kiraz ağacı [Kardeşçe sevginin bir başka sembolü] çiçek açmadan, ansızın rüzgâr ve beyaz don tomurcuklarını düşürdü. Yirmi beş yaşındaki prenses, büyük T'ang hânedanı devrinde, k'ai-yuan'ın on birinci devresinin kouei-hai senesinin altıncı ayının on birinci günü (17 Haziran 723) [doğrusu 17 temmuz 723], sağ cenahın bilgin kaganının ikametgâhında başkentten houai-tö mahallesinde vefat etti. Aynı sene, jen-yin günü (12 Kasım 723), yani ilk günü kouei-sen günü olan onuncu ayın onuncu günü, Tch'ang-ngan kazasındaki Long-cheou yaylasına defnedildi; gelenek böyle icap ettiriyordu. Samanyolunda ay kaybolmuştur ve tuvaletini yapmakta olan köşkün gölgesi artık görülüyor; Yıldızlar nehrinde örgü ören kadınlar yıldız kümesi buharlaşmış ve işlemeli yatağın perdeleri arasında kalan ruh beyhude bir hale gelmiştir. Sağ cenahın bilgin kağanı olan ağabeyi için bu, tıpkı ayağı veya eli kesilmiş gibi oldu ve bundan, intizamlı uçan vahşi kazlarınkinden de derin bir ızdırıp duydu; oğlu Houai-ngen'e gelince, dayandığı annesinin dizlerinden ebediyen ayrıldı ve gagasını annesine uzatan bir karga gibi, ona karşı duyduğu sevgi kat'î surette kesildi. Her ne kadar geleneklere uyarak çamlar arasında refakat ettiğimiz son ikametgâhında bir kabir hazırlandı ise de devranda değişme ve inkılâp mutad olduğu için, bu mezarın otlar arasında kaybolmasından korkuyoruz; işte bu sebeple, ebedî bir şey vücuda getirmek için bu sağlam taşı seçtik ve üzerine deniz dut ağacı tarlaları şeklini alsın dahi tanınsın ve bu tarlalar yerini denize bıraksalar bile, hakkında şehadet etsin diye bu metni hakkettik.

Manzum olan kısmı ve metnin anlaşılması için zaruri olmayan Chavannes tarafından notlarda verilen âlimâne filolojik açıklamaları buraya almadım. Notlardan maksadımızı ilgilendiren sadece iki açıklama yukarıda köşeli parantezler içinde verilmiştir. Buna karşı notlardaki tarihî açıklamalar bizim için ilgi çekicidir. Hirth'ün müşahedelerinin Fransız âlimi için meçhul olduğuna da işaret edilmelidir.

Chavannes unvandaki A-na'yı A-shih-na diye tamir etti; «Otuz aşiret» ifadesi ile Mo-ch'o (Kağan Kağan)'a bağlı Doğu Türklerinin kast edilmesini gerektiğini tesbit etti; *t'ien shang tê* «du haut du Ciel» ifadesinin Türkçe *tângridâ*'ya tekabül

etmesi gerektiğini tahmin etti. Mo-ch'o'dan 714'de, *Tzu-chih T'ung chien*'e göre K'ai-yüan'ın ikinci yılının dördüncü ayında, Çin imparatoruna gönderilen bir mektupta görülen *kuo pao t'ien nan* «hakikaten Gögün (Tanrı'nın) oğluna karşı minnettarlığını tanımayan» ifadesinin, Çin İmparatoru tarafından tevcih edilen bir ünvan olması gerektiğini müşahede etti. «Dokuz Aşiret»i Julien'e⁸ ve *Hsin T'ang-shu* 215-A. 13 b⁹ müracaatla ya *Bayırku* ile veya daha ziyade «Uygurlar (Tokuz Oğuz)» ile teşhis etti, çünkü bu ülkeye sağda diye telmih edildiğine, bu da Çin yön tayinine göre Batıda olduğuna göre, herhalde ikincisi olmalıdır; «*Yi kou t'ang t'i-pa*'ya nazaran¹⁰ kitabemizde bulunması icap eden fakat metnimizde [bk. aşağı] yer almayan bir bölüme göre, prensesin kocası Tarkan A-ché-tö-Mi-mi idi»: diye bahseder; prensesin kaçış tarihinin muhtemelen Mo-ch'o'nun 716'da öldüğü zaman olarak belirtti, «kabul etmek lâzımdır ki, kitabenin yazarı T'ou-kiue'lerin kağanının küçük kardeşidir. Şu halde belki meşhur Kültegin'dir; bununla beraber, Bilge Kağan'ın Kültegin'den başka küçük kardeşleri de olabilir»; Bilge Şad'ı Kültegin'in erkek kardeşi Bilge Kağan olarak teşhis etti: «Çinli tarihçilerin dediğine göre, Bilge Kağan boyunda Küçük Şad adını taşıyordu¹¹. Şu halde burada Bilge Şad adıyla zikredilen odur. Görüldüğü üzere, Çin sarayı Bilge Kağan'ı merhum amcası Me-tch'ouo'nun kızıyla evlendirmek istiyordu.» diyerek sonuç olarak şöyle yazdı: «Tegin ünvanına sahip olan sağ cenahın kralı, prensesin kardeşi olduğuna göre, Me-tch'ouo'nun oğludur; 723'de Çin'in başkentinde bulunmasında şaşılacak bir şey yoktur, zira iki sene sonra da onu orada buluruz; hakikaten 725'te T'ai chan üzerinde fong kurbanında hazır bulunan yabancı prensler meyhanında, otuz aşiretin asil sol ve sağ cenah kralları da vardır¹².

1.3. Chavannes'ın tercümesinin edisyonu, P. Pelliot'nun «*La Fille de Motsch'o Qaghan et ses rapports avec Kül Tegin*»¹³ adlı makalesinin ortaya çıkmasına yol açtı. Pelliot, bizzat kendi tercümesini bastırmak niyetinde olduğunu fakat «M. Chavannes'ın ince zekâsıyla hemen hepsini hallettiği bazı tefsir güçlükleri dolayısıyla» kendini tuttuğunu bildirir. Tamamlayıcı Çin bilgilerini işaret eder. Ayrıca, bir notta; adı levhanın üst kısmında, A-shih-tê Hu-lu ile gösterilen A-shih-tê Mi-mi'ye dair Hirth'in teşhisi hakkında şüphelerini ileri sürer: «Tamamiyle yeni bir Çin ismi bahis konusu olmadığı zaman şahsî isim değişikliğini açıklamak imkânsızdır. Bundan başka A-che-tö-Mi-mi'nin karışıklıklar ortasında

8 : *Documents sur les Toukiue (Journal Asiatique, 1864, IV, s. 457).*

9 : *Nachr.* s. 222.

10 Böl. CVI, s. 7.

11 V. Thomsen, *Inscriptions de L'Orkhon déchiffrées*'deki referansta Helsingfors, 1896 s. 73-74.

12 Bk. E. Chavannes, *Le T'ai chan*, Paris 1910, s. 230-31.

13 *T'oung Pao* XIII, 1912, s. 301-306.

kaybolmuş olması mümkündür, zira karısı saraya girer, halbuki A-che-tö-Hou-lou Mo-tch'o Kağanın ölümünden önce imparatora boyun eğdiğini bildirmeğe gelir. A-che-tö adlı bir kabile de vardır. M. Hirth onun diğer başka azalarını zikreder. Buna göre Mo-tch'o Kağanın A-che-tö kabilesine mensup iki damadının bulunması hiç de imkânsız değildir. A-che-tö-Mi-mi'nin A-che-tö-hou-lou olması mümkündür, fakat bunu teyid eden delile ihtiyaç vardır.»

Tarihî zemin böylece yeniden inşa edilir; Prensesin babası Mo-ch'o, Bayırku'nun pususunda 716 da öldürülmüştür. Yeğeni Kül Tegin Mo-ch'o'nun büyük oğlunu öldürttü ve kendi öz kardeşini Bilge Kağan olarak ilân etti. İki kardeş Mo-ch'o'nun erişebildikleri bütün akrabalarını yok ettiler. Bundan dolayı, Prenses ve erkek kardeşi Mo Tegin gibi bazılarının Çin'e iltica ettikleri kesindir. Sonraki hakkında, Pelliot, Hirth tarafından iktibas edilmiş olan *Hsin T'ang-shu*, 215-B, 1 b'ye *Chiu T'ang-shu*, 194-A. 14 b (Po-na bas.)-*Nachr.* s. 173'ü kaynak olarak ilâve ederek Mo Tegin'in de içinde yer aldığı Bilge Kağan'a karşı plânlanmış bir seferden bahseder ve şöyle devam eder: «Fakat 719 daki askerî seferle prensesin ölüm tarihi olan 723 yılı arasında, Çin ile Bilge Kağan arasındaki münasebetler değişmişti. Her iki düşman barışmışlardı ve Çin bunu Mo-tch'o ahfadyile büyük kardeşininkiler arasında bir birlik tesis etmek ve 725 de T'ai-cha'n kurbanı sırasında Türk delegeleri huzurunda resmen ilân etmekle barışı kuvvetlendirmek istemişti». Sözlerine şöyle son verir: «Teyid edici bir vesika bulunmamağla beraber, bu erken ölümün bazı aile facialarını saklayıp saklamadığı ve prensesin belki ilk kocasının ölümünden mesul tuttuğu ve herhalde kardeşlerinin katili olan yeğeniyle evlenmemek için intihar edip etmediği» suali sorulabilir.»

Mamafih, Pelliot'nun makalesinin asıl maksadı, Chavannes tarafından ileri sürülen, kitabenin yazarının, ilk Orhon yazıtının ithaf edildiği Türk tarihinin meşhur şahsiyeti Kültegin olduğu fikrini çürütmektedir.

Pelliot Chavannes'in görüşünün aşağıdaki pasaja dayandığını müşahade etmiştir: «İmparatorun ilâhî iyiliği... onu büyük erkek kardeşimle evlendirdi. Büyük erkek kardeşim otuz aşiretin kağanı... Bilge Şad'dır.» Bilge Şad'ın, Kül Tegin'in büyük ağabeyi Bilge Kağan olduğunda şüphe bulunmadığından Chavannes, zikredilen ifadenin, sadece Bilge Kağan'ın bizim meçhulümüz olan başka erkek kardeşleri de bulunmuş olması ihtiyatıyla, Kül Tegin'e atfedilmesi gerektiğini düşünür. Pelliot bu neticeyi şaşkıncı bulur: «Genç bir Türk prensesi Si-ngan fou'da ölür ve kendisiyle hissî hiç bir bağı olmayan Kül Tegin Moğolistan'da onun için bir kitabe dikirtir ve bunu Si-ngan-fou'da hakettirilebilmek için çinceye tercüme ettirilir; bütün bunlar pek muhtemel görünmüyor. Bundan başka, söz konusu kitabenin, kabrin yolu üzerine dikilen ve yazarının merhumun hayaf macerasını anlatırken şahsen müdahale edebileceği bir nişan taşı (*pei*) olmadığına işaret edelim; bu, anonim kompozisyonu havi basit bir mezar taşıdır (*mou-tche*), hiç kimse doğrudan doğruya birinci şahıs olarak söyleyenin kim olduğunu anlayamaz. Yalnız şa-

ki görüşünü tekrarlamıştır. Ayrıca şöyle yazar: «Benim müdafaa ettiğim gibi (Chavannes farklı tercüme etmiştir, W. de kitabedeki *kia-hiong* kelimesini «büyük erkek kardeş» (büyük yeğeni) şeklinde anlıyor, fakat, eski müfessir Houang Penki'nin aksine, şu sözleri vesile ederek prensesin Bilge Kağan ile evlenmediğini ileri sürer: «Tou-kiue'lerin âdetleri Çinlilerden farklı olmakla beraber, onlarda yeğenler arasında evlenme geleneği yoktur»: Delil çok zayıftır ve benim kanaatime göre metne aykırıdır» (s. 152). Nihayet Mo-ch'o Kagan'ın unvanlarını şöyle tefsir etmeyi teklif eder: *t'ien shang tê kuo-pao t'ien-nan T'u-chüeh shêng t'en ku-tu-lu Mo-ch'o K'o-han* «Gök'ten (Tanrı'dan) mükâfatını alan Tanrı'nın oğlu, T'u-kiue'lerin Allah'ı *kou-tou-lou* Kağan Mo-tch'o» yani: *Tanrı'da kut bulmuş... Türk tängrikän kutluğ Bäg-çor Kağan*. Bir notta *t'ien-nan* ve *t'ien tzu* arasında *tzu* «fils» ve *nan* «fils» fakat aynı zamanda «garçon» mânasına geldiğini farketmiş ve bundan dolayı *t'ien-nan*'ın mukabilinin «*mai soi lui, soi le cheng-t'ien* «*dieu saint*», qu'on a ensuite, doit repondre à tängrikän» olduğundan emin değildir. *T'ien-shang-tê* unvanı «qui a obtenu au Ciel»le ilgili olarak, Pelliot'ya göre *tängridä bulmuş*ın karşılığıdır. Tang zamanında *bolmuş*'ın değil *bulmuş*'ın kastedildiğini, *kut* ifade edilmiş veya edilmemiş olsun, Çince tercümeğe göre, *tängridä* Mogolca *mongka tangri küçündür* ifadesindeki gibi, «dans la torce du Ciel éternel»¹⁴ ablatif olarak değil, lokatif olarak kullanılmıştır.

2.1. Kitabe hakkında verilen bilgiler bu kadar olduğuna göre, bazı tamamlayıcı mülâhazalar eklenebilir.

Kitabenin unvanında prensesin adı Hsien-li P'i-chia'dır. Hirth tarafından bu «tugendstarke Prinzessin Bilgä» (l. cit.) diye tercüme edilmiştir. Metinde *Chien jan hsien-li p'i-chia*'dır. E. Chavannes ve P. Pelliot tarafından herhangi bir tercüme yapılmamıştır. Son iki harf özel ad olarak kullanılan Türkçe «*bilge*»nin mutad yazılışdır. B. Karlgren'e göre eski çince ilk dört harfin telâffuzu, *çian ŋziäm gien, liek*¹⁵ dir. Türkçe uygun bir karşılık göremiyorum ve *hsien-li*'nin Türkçe veya Hirth'in düşündüğü gibi, Çince bir kelimeyi ifade ettiğinden de şüphedeyim. Bu *bilge*'nin Çince karşılığı olabilir. Prensese sadece Hsien-li Bilge demegi tercih ediyorum.

A-shih-tê Hu-lu'ya ait bir notta, Prof. Liu, Pelliot'nun aksine, onun, prensesin birinci kocası olarak, A-shih-tê Mi-mi'nin de Hirth'in teklif ettiği üzere «A-shih-tê'nin adlandığı Hu-lu bir ünvan olup Mi-mi'nin asıl ismi olduğunu kabul etmek gerekir» diye teşhis edilmesi gerektiği düşüncesine mütemayildir. Örnek olarak, *Ta-kuan*'ın, *ta-kan* = *tarkan*'ın bir varyasyonu olan, Hsieh-li Kagan'

14 *L'Édition collective des œuvres de Wang Kou-wei, T'oung Pao* XXVI, 1929, s. 151-153.

15 *Grammata serica, recensa*, Stockholm 1957, nn. 249 a, 622 b, 368 e, 928 a.

in sadık bir idarecisi Hu-lu-Ta-kuan (Tarğan) T'u-yü-hun-ye'nin adını ve Türgiş'ler arasında kullanılan Hu-lu Takan (Uluğ Tarğan) ünvanını verir. Ayrıca, Hsieh-li-fa (El teber) ünvanının A-shih-tê Hsien-li-fa isminde ad olarak geçtiğini de müşahede eder¹⁶.

*Qutluğ bolzun : A Contribution to the history of the concept of «fortune» among the Turks*¹⁷ adlı, prensesin ölüm tarihinin yanlışlıkla 719 gösterildiği makalede, kitabedeki Mo-ch'o'nun isimlendirilmesi hakkında bazı mütalâalar ileri sürdüm.

Chavannes'in «Otuz Aşiret» hakkında T'u-chüeh'lere baş vurarak yaptığı tefsire göre, F. László, Orhon yazıtlarındaki I G 1-2 = II K 1, *otuz* kelimesini takip eden boşluğun *türk* veya *oğuz* ile doldurulmasını teklif etmiştir, halbuki Thomsen *otuz tatar* (A kagan es, családja [kagan ve ailesi])¹⁸ şeklinde okumayı teklif etmişti. László'nun bu teklifinde «oğuz»dan ziyade «türk» makul görülmektedir.

Chavannes'in «Dokuz soyadı» (*chiu hsing*) Bayırku ile izahı şüphesiz yanlıştır ve Bayırku'yu parantez içinde ekleyen Julien'i yanlış anlamasından ileri gelir. Alternatif ve tercihe şayan gösterdiği «Dokuz Oğuz» şeklindeki yorumu doğrudur: «Oniki Aşiret» (*shihêrh pu*) muhtemelen Sogdlu Oniki Aşiret'dir¹⁹.

2.2. Pelliot'nun, *Chiu T'ang-shu* ve *Hsin T'ang-shu*'dan naklen bahsettiği, prensesimizin erkek kardeşi Mo Tegin'in de karıştığı Bilge Kagan'a karşı sefer projesi hakkında biraz daha fazla bilgi vermek faydasız olmaz.

1013 te tamamlanmış olan *Ts'ê-fu Yüan-kuei*'nin muhafaza ettiği K'ai-yüan'ın altıncı yılının (718) ikinci ayı tarihiyle, Çin imparatoru tarafından çıkarılan ferman esas metnimizdir. Şad diye ifâde edilen Bilge Kagan'a karşı sefer, Çin generali Wang Chün'ün idaresi altında olmuş olmalıdır. Bu seferde yer alacak olan şahıs gurupları gösterilmiştir: 1. Sağ (cenahın) Yiğit Muhafızının (yu-hsiau-wei) Büyük Generali (ta Chiang-chün)²⁰, Chin-shan (Altay) kumandanlığının (*chiin*) kumandanı (Tsong-kuang) olan Pa-hsi-mi (Basmil) Ch'u-mu-k'un C'h'ih-mi Ch'o (Çor); 2. Sağ (cenahın) Cenkçi Muhafızının (Yu-wei)²¹ Büyük Generali olan Kien-k'un (Kırgızların) Valisi (*tu-tu*), Ku-tu-lu (Kutluğ) P'i-chia K'o-han (Bilge Kağan); 3. Sol (cenahın) Chin-wu Kuşu Muhafızının (Tso-chin-wu-wei)²² Büyük Generali,

16 *Nachr*, s. 612-613, n. 951.

17 *Ural-Altaysche Jahrbücher* XXXVI, 1964, s. 287-288.

18 *Körösi Csoma Archivum* III 1940, s. 20.

19 Bunun için bk. M. Mori, *Kodai Turuko minzoku shi kenkyu*, (*Eski Türk kavimlerine dair Tarihî Araştırmalar*), I, Tokyo 1967, s. 61-93.

20 Krş. Des Rotours, *Traité des fonctionnaires et traité de l'armée* I-II, Leiden 1948, s. 521.

21 Krş. a.y., s. 524.

22 a.y., s. 530-531.

Ching-chê Kumandanlığının askerî işler (ching-lüeh) Büyük İmparatorluk Komiseri (Ta Shih)²³, Sung-mo Prensi (Chün-wang) olan Ch'i-tan (Kıtanların) Genel Valisi Li Shih-huo; 4. Sağ (cenahın) Chin-wu Kuşu Muhafızının Büyük Generali, Pao-sai Kumandanlığının askerî işler Büyük Komiseri, Jao-lo Prensi olan Hsi (Tatabı'ların) Valisi Li Ta-pu; v.s. Sonra «Dokuz Aşiret» (T'ieh-lê)'in bazı liderleri de zikredilir: 1. Ch'i-lo Prensi, Sol (cenahın) Cenkçi Hassası (tso-wu-tê) [saray] [muhafızının] Büyük Generali olan Pa-i-ku (Bayırku'ların) Valisi Hsieh-Chih-lüeh; 2. Sol (cenahın) kapılar muhafaza eden Muhafızının (tso-chin-men-wei)²⁴ Büyük Generali olan Tung-lo (Tonğra'ların) Valisi P'i-chia (Bilge) Mo Ch'o (Çor); 3. Sağ (cenahın) Yiğit Muhafızının Generali olan Hsi'lerin Valisi Pi-yen; 4. Sol (cenahın) Yiğit Muhafızının Generali olan Pu-ku'ların Valisi I-le-kô, v.s. Sonra Chin-wu Kuşu Muhafızı Büyük Generali, Sağ (cenahın) Akıllı Kralı (hsien wang) olan Mo-ch'o'nun oğlu Mo T'ê-lê (Tegin) ve Sağ (cenahın) Muhteşem Muhafızının (yu-wei-wei)²⁵ Generali olan A-shih-na P'i-chia (Bilge) T'ê-lê (Tegin) gelir. Son olarak Sol (cenahın) Muhteşem Muhafızının Büyük Generali, Yen-shan Prensi olan Huo-pa-Shih Shih-pi; Sol (cenahın) Kılavuz Muhafızının (tso-ling-chün-wei)²⁶ Büyük Generali olan A-p'o Ch'o (Apa Çor) A-shih-na Ho-to; Sağ (cenahın) Yiğit Muhafızının Büyük Generali olan Ho-lu Chih-ho-chên A-p'o Chu, v.s. gelir^{26a}.

Mo Tegin için, kendisini tehlikeden kurtardığı ve son zamanlarda Çin'e geldiği söylenir. İmparator, babasının kendisine karşı edepsizliğini unutarak, onu sağ (cenahın) Hsien Wang'ı olarak tayin etmek suretiyle lütfunu gösterir.

Mo Tegin'den önce zikredilen şahıslar birçok savaşçıların lideri olarak görünürken, Mo Tegin ve kendisinden sonra zikredilenler, müşavir durumunda, düşman hakkında bilgi toplamak, ordugâhı yerleştirmeye yardım etmek için orduyu takiple vazifeli fertler olarak görünmektedir.

1079 - 1084'te tamamlanan Ssu-ma Kuang'ın *Tzu-chih Tung-chien*'inde sadece «Beş Tu-tu» dan bahsedilir²⁷. Eserinin notlarında (*K'ao-i* 91) Ssu-ma Kuang, Hui-ko (Uygurlar) Genel Valisi I-chien Hsieh-li-fa'nın de ilâvesiyle «Dokuz Aşiret»in daha önce zikredilmiş olan genel valilerinin adlarını verir. Mo Tegin Sağ (cenahın) Hsien Wang'ı, Mo Tegin Yü-shu, olarak gösterilmiştir. Bu rivayet *Hsüan-tsung Shih-lu*'ya dayanmaktadır.

M.S. 941-945'de tamamlanmış olan *Chiu T'ang-shu* (194-A 14 b = *Nachr.*, s. 173) 720 kışında Wang Chün tarafından ortaya konulan tasavvurdan umumî ola-

23 krg. a.y., s. 711.

24 krg. a.y., s. 537.

25 a.y., s. 528-530.

26 a.y., s. 528-530.

26a *Ts'ê-fu Yüan-kuei*, 986. 17a-18b. ed. Hong-Kong, 1960.

27 krg.: 212. Zoku Kokuyaku Kambun Taisei bas. c. XII, s. 211.

rak bahseder²⁸. Seferde yer alacak şahısların adları belirtilmemiştir.

Aksine, *Ts'ê-fu Yüan-kuei*'de gösterilen birinci grup şahıslar ve hattâ Mo Tegin, Bilge Tegin ve Huo-pa Shih-shih-pi'den, M.S. 1045-1060 ta tamamlanmış *Hsin T'ang shu* (215-B. 1b = *Nachr.* s. 225)'de bahsedilmiştir. Ts'ên Chung-mien'e göre *Hsin T'ang-shu*'daki bu raporun kaynağı *Ts'ê-fu Yüan kuei*'dir²⁹. Bu eserin aksine, *Hsin T'ang-shu*, Mo Tegin'i Sağ (cenahın) değil sol (cenahın) Hsien wang'ı; ve A-shih-na P'i-chia T'ê-lê'yi de tersi olarak gösterir. Ben, *Hsüan-tsung Shih-lu* ve *Ts'ê-fu Yüan-kuei*'ninkinin doğru bilgi olduğunu düşünüyorum. Bu, kitabe ile de teyid ediliyor. Mamafih, Sol (cenahın) Hsien wang'ı olarak Bilge Tegin'den daha düşük rütbede olan, Sağ (cenahın) Hsien wang'ı Mo Tegin'in ilk önce zikredilmiş ve Bilge Tegin için sadece «General» denirken, o «Büyük General» diye tavsif edilmiştir. Mo Tegin'in bilhassa nazarı itibare alınması, belki de onun Mo-ch'o Kagan'ın oğlu olması vakiasına dayanıyordu.

Ts'ê-fu Yüan-kuei ve *Tzu-chih Tung chien*'in *Kao-i*'sindé Mo Tegin'in has adının *Yü-lun* veya *Yü-shu*³⁰ olduğunu öğreniyoruz. *Yü-shu Nachr.*, (s. 658, n. 1259) da Mo Tegin'den farklı bir şahıs olarak telâkki edilir.

Biz bilhassa Mo Tegin ve P'i-chia (Bilge) Tegin ile ilgileniyoruz. Birincisi Kapgan Kagan'ın oğlu olduğu için, diğeri, sarahatle belirtildiği için, her ikisi de T'u-chüeh'lerin idareci klanı olan A-shih-na'lara mensup idi. Bilge Tegin'in Mo Tegin'in erkek kardeşi olmadığı açıktır, eğer olsaydı, Mo Tegin gibi, Mo-cho'nun oğlu diye tavsif edilir, umumî olarak A-shih-na aile adıyla ifade edilmezdi. Bu Bilge Tegin'den hiç bir yerde bahsedilmez ve ailesi belirli değildir. *Nachr.*'ın zeyli «Stammbau»da Liu, onu, ailesini hiç işaret etmeden, Mo-ch'o ile aynı satıra koyar. Gerek Mo Tegin gerek Bilge Tegin, biri Sol (cenahın) diğeri Sağ (cenahın) Hsien Wang'ı olarak ifade edilmiştir..

Sol ve Sağ (cenahın) Hsien Wang'ı «akıllı kral» ünvanı Hsiung-nu'lar arasında, en büyük idareci, Shan-yü veya imparatorun sonraki rütbeyi belirtmek için kullanılır³¹. Sol (cenahın) Hsien Wang'ı Shan-yü'nün muhtemel varisiydi. Bu ünvanın VI-VIII asırlarda Çin kaynaklarında T'u-chüeh'ler için Türkler tarafından gerçekten kullanılan bir ünvan olarak değil, tarihî bir kalıntı olarak tekrarlandığı görülür.

Hsien Wang ünvanının Türkçe Şad ünvanına tekabül ettiğini düşündürecek sebepler vardır. Bu meseleyi bir başka yerde enine boyuna ele alacağım. Şimdilik

28 Liu'nun tesbit ettiği gibi tarih doğru değildir. *Nachr.* s. 615 n. 954.

29 «*Hsin T'ang shu* T'u-chüeh-ch'uan ni-chu». [*Hsin T'ang-Shu'daki* T'u-chüeh'ler hakkındaki bölüme dair mütalaa] : *Fu-jen hsüeh-chih*, VI, s. 229 (krş. *Nachr.* s. 758, n. 38).

30 Karşılıkları türkçe kelime bilinmeksizin, *lun* veya *shu* yazı bozukluğu olarak kabul edilemez.

31 Krş. O. Pritsak, *Die 24 Tachên : Oriens Extremus*, 1, 1954, s. 184-188.

bir fikir vermek kâfidir. Doğu Türklerinin hükümdarı Shih-pi Kagan (608-619) oğlu Ni-pu Şad'ı, «Sol (cenah) (Çadır (ya))» askerlerine kumandayla vazifelen-dirmişti³², bu durum «Sağ çadır»a da kumanda eden bir başka Şad'ın mevcudiyetini müdafaaya bizi götürüyor. Görünüşte o zaman Şad'dan üstün bir ünvana sahip olan bir idareci yoktu. Bundan dolayı Sağ ve Sol (cenahın) iki Şadı rütbece Kağandan sonra geliyorlardı. Bu iki Şad, Türkler Çinlilerin idaresi altında iken, 639 da Kağan ünvanını almış olan A-shih-na Ssu-mo'nun vezir³³ veya yardımcısı³⁴ olarak tayin edilen Sol ve Sağ (cenah)ın iki Hsieng Wang'ı ile mukayese edilebilir. Bizim ilgilendiğimiz tarih civarında, 716 da, Kapgan Kagan öldürüldüğünde, Sol (cenahın) Hsien Wang ünvanı, Çin kaynaklarında³⁵ Mo-chi-lien'e geçmişti. Orhun yazıtlarında, Kagan olmadan önce, Şad ünvanını taşıdığını biliyoruz.

Sonuç olarak, 718 de Çin sarayında sürgünde olan Sol (cenah)ın Hsien-Wang'ı ve Sağ (cenah)ın Hsien Wang'ından ibaret bir Türk hükümetinin mevcudiyeti tesbit edilmiştir. İki Hsien Wang, 725 te T'ai Shan'da Bilge Kagan'ın temsilcisinin de bulunduğu bir törende tekrar görünürler. Sol (cenah)ın Hsien Wang'ı belki, şahsiyeti hâlâ, ne yazık ki karanlıkta kalan Bilge Tegin'dir. Sağ (cenah) ın Hsien Wang'ı da, belki Chavannes'ın tahmin ettiği gibi Mo-Tegin'dir.

3. Şimdi Prenses Hsien-li Bilge'nin ilk kocasına gelelim. A-shih-na Mi-mi'yi A-shih-na Hu-lu ile teşhis etmek maksadıyla, Liu'nun müşahedesi kullanılamaz ve Pelliot'nun zıt görüşü müdafa edilebilir.

*Hu-lu'nun*³⁶, Pelliot tarafından ileri sürüldüğü gibi, (bk. yukarı); türkçe *uluğ* «büyük» veya *huluğ* olduğu şüphesizdir³⁷.

Uluğ Tarkan'ın karşılığı olan Hu-lu Ta-kuan veya Hu-lu-ta-kan ifadelerinde, Tarkan ünvanının önünde açıkça, vasıf olarak kullanılmıştır. A-shih-tê Hsieh li-fa şüphesiz ki, ünvanın isim olarak kullanıldığı bir örnek diye gösterilemez; çünkü aşikâr olarak, bizzat Liu tarafından da ileri sürüldüğü üzere, A-shih-tê T'un-ni-shu ve Chih-shih Hsieh-li-fa'dan yapılmış bir hayalettir³⁸ A-shih-tê Mi-mi de kitabede T'a-mo-shih Ta-kan diye geçer³⁹. Pelliot tarafından deneme mahiyetinde **Tapmış Tarkan*⁴⁰ diye tefsir edilmiştir. A-shih-tê Mi-mi tarafından

32 *Chiu T'ang-shu* 194-A. 5 b - *Nachr.*, s. 145.

33 *Hsin T'ang-shu* 215 - A. 9a-*Nachr.*, s. 205.

34 *Chiu T'ang-shu* 194-A. 8b-*Nachr.*, s. 153.

35 *Chiu T'ang-shu* 194-A. 14 a-*Nachr.*, s. 171.

36 B. Kalgren, *a.g.e.*, nn. 49 a, 1208 h : *gou-luk*.

37 Krş. L. Ligeti. *Mots de civilisation de Haute Asie en transcription chinoise: Acta Orient, Hung.* 1, 1950, s. 172.

38 *Nachr.*, s. 618, n. 983.

39 Krş. Pelliot, *La fille etc.* s. 302, n. 1.

40 *L'édition etc.*, s. 152, n. 1.

kullanılan vasıf Hu-lu değil T'a-mo-shih'tir, ki bu da kendisinin A-shih-tê Hu-lu diye teşhisini kesin olarak ortadan kaldırır.

Bunun aksine, Pelliot'nun Kül Tegin'in Mo-ch'o'nun yakınları ve taraftarlarının tasfiyesine ve Prensesin Çin'e ölümünden sonra gittiğinden bahisle, A-shih-tê Mi-mi hakkındaki «onun da karışıklıklar arasında yok olması mümkündür» ifadesine iştirak etmiyorum⁴¹. Kitabenin metninde A-shih-tê Mi-mi'nin cinayetiyle alâkalı ifadeyi («comme son mari avait violé les lois»), prensesin Çin'e gelişine dair ifade («vint se soumettre») takip eder, böylece A-shih-tê Mi-mi'nin de Çin'e gittiğini düşünmemiz gerekir.

Yukarda belirtildiği gibi, Wang Kuo-wei de A-shih-tê Mi-mi'nin Çin'de idam edildiği görüşündedir. Prensesin «müsadere edildiği»ni yazmasından da, bu vakıyı, mutad olduğu üzere, kocasının mahkûmiyetine bağlar.

A-shih-tê Mi-mi'ye tevcih edilen yüksek Çin ünvanları da onun Çin'e gelmiş olduğu vakıasını teyid eder. Pelliot'nun işaret ettiği adlandırma ile Wang'ın işaret ettiği arasında bir fark vardır. Pelliot'ya göre, Çince, T'a-mo-shih Tarkan A-shih-tê Mi-mi'nin ünvanları: *fu-ma tu-wei ku chui chien tso wei ta Chiang-chün k'ai-kuo kung* «hanedana mensup prensesin kocası⁴² ölümünden sonra aynı zamanda Sol (cenah) muhafız (alayının) Büyük kumandanı [Birinci Sınıf, Üçüncü Derece Mandaren]⁴³ ve «Bir prensliği tesis eden Dük»dür. Bunun tersine, Wang'ın listesinde *chui* yerine ikinci derece bir Mandaren'e delâlet eden fonksiyonsuz bir ünvan *t'ê-chin* yer alır. Birinci Sınıf⁴⁴ ve bir prensliği tesis eden Dük ünvanından önce, «Yün chung kumandanlığının Yün-chung chün»ü vardır.

Ne yazık ki, orijinal stelenin fotokopisi basılmamıştır ve sırasıyla Chavannes'ın takip ettiği Lu-Hsien yüan, ve Wang tarafından takip edilen Huang Pên-chi baskılarını göremedim. Muhtemelen Pelliot öncekini takip etti⁴⁵.

Bençe, Wang'ın versiyonu tercih edilmelidir. Pelliot'nun versiyonunda, ünvanlar A-shih-tê Mi-mi'ye ölümünden sonra tevcih edilmiştir, ki bunları muhtemel saymak mümkün ise de, ölüme mahkûm olan ve kanuna tecavüzle suçlanan bir insanın durumunda imkânsız gibi görünür. Pelliot tarafından verilen varyantta *t'ê*'nin düşmüş olması ve *chin*'in bir harf bozukluğu ile *chui* şekline girmiş olması mümkündür.

A-Shih'te Mi-mi'nin Çin'de öldüğü fikrini teyit etmesi bakımından Pelliot'un versiyonunun hariç tutulması faydalıdır.

41 *La fille etc.* s. 302.

42 *Des Rotours a.g.e.* s. 374.

43 *Krs. a.y.*, s. 503.

44 *Krs. a.y.*, s. 35.

45 A-shih-tê Mi-mi'ye ait bölüm, Chavannes'ın makalesine ekli fotokopide eksiktir.

4.1. Prenses Hsien-li-bilge'nin ikinci kocası bakımından da bazı noktalar münakaşa edilebilir.

Bilge Şad Kagan'a izafe edilen ünvanlar üzerinde bazı mülahazalar genişletilebilir. Yukarıda zikredilen Kagan Kagan'a ait ünvanlar Pelliot'nun tercümesine göre: «Göğün oğlu (*tângrikân*) Türk Tanrısı (*tângrikân*) Ulu Kutlu Kagan (Grand Kaghan) Gökte kısmet almış (*tângridü kut bulmuş*) Kutluğ *Bägçor». «Ulu Kagan» (Grand Kaghan)'ın Türkçe Uluğ Kagan'a tekabül ettiğini sanıyorum. Bilge Şad Kagan'a gelince, o sadece *san pu t'ien şang tê p'i-chia sha k'o-han*: Otuz Aşiretten, Gökte (kısmet) almış Bilge Şad Kagan» diye tavsif edilir. Chavannes'in tercümesinde: «ünvanını Gök'ten alan otuz aşiretin kağanı P'i k'i a c h a (Bilge Şad)», tercümede farklılaşmasından başka, mutlaka Bilge Şad'ın Otuz Aşiretin Kağanı demek olmayan, Çince ifade tarzını takip etmez. Mamafih, *kuo-pao*'nun çıkarılmasını ve «Türk» yerine «Otuz Aşiret»in ilâvesi dikkate alınmazsa, *t'ien-nan, t'ien-shêng, ku-tu-lu* lâkaplarının niçin çıkarıldığını ve daha aşağı Şad Kagan ünvanlarının «Büyük Kagan»la karşılandığı sorulabilir. Eğer, umumiyetle kabul edildiği gibi, Bilge Şad Kagan, Bilge Kagan ise, onunla, Mo-ch'o Kagan'ın ünvanları arasındaki fark izah edilebilir, çünkü kitabenin yazarı bakımından o Prensesin ailesinin eski bir düşmanıdır, halbuki, Mo-ch'o Kagan prensesin babasıdır ve bu sebeple elbette ki daha saygı değer kabul edilir.

Şad Kagan ünvanı kendi başına acaiptir. Chavannes onu, Çin kaynaklarında, Kagan olduktan sonra bile⁴⁶ Mo-chi-lien için kullanılan «Küçük Şad» ismiyle izah etmiştir. Çünkü, o pek genç Şad tayin edilmiştir. Ancak, Bilge Şad Kagan ifadesi hiç geçmez. Yukarıda zikredilen *Ts'ê-fu Yüan-kuei* rivayetinde basitçe işaret edildiği gibi, Şad'ın Bilge Kagan olarak isimlendirilmesinin, 723 te hakiki ünvanın ilâve edilmesine kadar, 718 tarihinden başlayarak, Bilge Kagan'ın Çinliler tarafından, henüz Türklerin meşru hükümdarı olarak tanınmadığını gösterdiğini sanıyorum. Bundan sonra T'ang imparatoru ile münasebetleri düzelmiştir. Üslûbuna göre, kitabenin yazarı bakımından bu karıştırma makuldür.

4.2. Pelliot şöyle yazar: «Fakat 719 daki askerî seferle prensesin ölüm tarihi olan 723 yılı arasında, Çin ile Bilge Kagan arasındaki münasebetler değişmişti. Her iki düşman barışmışlardı ve Çin bunu Mo-tch'o ahfadıyla büyük kardeşininkiler arasında bir birlik tesis etmek ve 725 te T'ai-chan kurbanı sırasında Türk delegeleri huzurunda resmen ilân etmekle barışı kuvvetlendirmek istemişti»⁴⁷.

Ancak, 718 de, Türklere karşı seferin hazırlandığı ve prensesin öldüğü 723 tarihi arasındaki devrede, Türk-Çin münasebetleri hakkında bildiklerimiz, Pren-

* *Ts'ê-fu Yüan-kuei*, 986. 17 a-18 b, Hong-Kong 1960.

⁴⁶ Krg. «Klein-Schad» -*Nachr*'in indeksinde.

⁴⁷ *La fille etc.* s. 303.

sesin, Bilge Kagan'la evlendirilmesine dair Çinlilerin bir plânının bulunduğunu destekleyecek durumda değildir. Çin imparatoru, elbette ki, merhum Kagan Kagan'ın taraftarları ile onu barıştırarak, Kagan'ı kuvvetlendirmek niyetinde değildi. Kagan Li hanedanın nihayet bir ferdi olarak kabul edilmişse de Çinlilerin ona karşı davranışı daima ihtiyatlıdır.

Seferin başarısızlığı Bilge Kagan'ın kuvvetini arttırmış ve Kagan Kagan'ın bütün taraftarları kendisine katılmışlardı⁴⁸. Buna rağmen mezar taşı kitabesinde bildirildiği gibi biri 721-722 kışında, diğeri 723 yazındaki seferlerle uğraştığı Kitan ve Tatabi gibi düşmanlarla karşı karşıya gelmişti. Çinlilerle dostluk aktetmeğe hevesli olduğu görülüyor. *Hsin-T'ang-shu*'nun tarihlerinde (*pen-chi*) 721 de Türklerin sulh için yalvardıkları bildirilmektedir⁴⁹. Bu bilgi, *Chiu T'ang-shu*'da, T'u-chüeh hakkındaki bölümde, Kagan'ın imparatorun oğlu sayılmasını dilediğine dair bir ilâveyle tekrarlanır²⁰. Cevap metni *Ts'ê-fu Yüan-kuei* 890. 7 b-8 b de mahfuzdur. Oldukça haşın görünüyor. İmparator Türklerin, sadakatsizliklerinden ve yağma baskınlarından yakındır. Sulhu kabul etmeğe niyetlidir, fakat eğer Türkler samimi değillerse, elçi göndermek faydasızdır. Sözlerine şöyle son verir: «Hudutlardaki baskınlarla alâkalı olarak, onları önlemek için tedbirlerimi almış bulunuyorum. Şimdi siz dikkatli olun»⁵¹. Türk elçileri müteakip yıl tekrar, onuncu K'ai-yüan yılının beşinci ve on ikinci ayında olmak üzere iki kere daha sulh dilemek için gönderilmiştir⁵². Neticeleri hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. 724 yılında, bu sefer kabul edilmeyen bir evlenme teklifiyle, yeni bir elçi daha gönderilmiştir⁵³. T'ai-shan'da bir *fêng* töreni düzenlemeği kararlaştıran Çin imparatoru, Savaş Bakanlığı sekreteri (Ping-pu lang-chung) P'ei Kuang-t'ing'in tavsiyesine uyarak, Çin'deki seyahati sırasında Türk baskınlarını önlemek maksadiyle 725 te ilk defa, Bilge Kagan'ı kendisine refakat edecek bir temsilci seçmeğe davet etmek üzere bir elçi yolladı. Bu münasebetle Bilge Kagan elçiye T'u-chüeh'lerin vasalı olan Ch'i-tan (Kitan) ve Hsi (Tatabi) hükümdarları, bir T'ang prensesi ile evlenmişken, talebin bir çok defalar tekrarlanmasına rağmen, kendisine bu lütfun verilmediğinden serzeniş etti. Elçi, Kagan'ın hanedan adı Li'yi taşıdığını ve Çin imparatorunun oğlu durumunda bulunduğunu ve babanın kızını oğlu ile evlendiremeyeceği mütalâasında bulundu. Bilge Kagan Hsi ve Ch'i-tan hükümdarlarının da Li adını taşıdıklarını ve kendisinin, imparatorun kızı olmayan bir başka pren-

48 *Chiu T'ang-shu* 194-A. 15 a -Nachr., s. 175, *Hsin T'ang-shu* 215-B. 1 b-*ibid.*, s. 226.

49 5. 7a-Nachr., s. 259.

50 194-A. 15 a -Nachr., s. 175

51 Aynı zamanda bk. *T'ang-hui-yao* XVI. 94. 1697-Nachr., s. 616, n. 974.

52 *Hsin-T'ang-shu* 5.7. b-Nachr., s. 260.

53 *Tzu-chi Tung-chien*, XII, 132-Nachr., s. 616 n. 975, s. 740 n. 234 ve *Chiu-T'ang-shu* 194-A. 15 b -Nachr., s. 176.

sesi de kabul edeceğini söyleyerek itiraz etti⁵⁴. İdareci Chih-shih Hsieh li-fa-muavini A-shih-tê T'un-ni-shu ile birlikte temsilci olarak gönderildi⁵⁵. Sonuç olarak zannediyorum ki, bu Çin imparatorunun bir plânından çok Bilge Kagan'ın, selefinin taraftarlarıyla barışmak maksadıyla, ileri sürdüğü bir talep olarak düşünülmeli; ne yazık ki, kaynaklarda böyle bir talepten bahis yok. Tersine, Kagan'ın en büyük arzusu, bir Çin prensesi ile evlenmek olduğu görülüyor (bu talep kabul edildiği zaman o, (Kagan) gelinin yanına ulaşmasından önce 734 te öldü).

4.3. Evlilik plânlanmış mıydı yoksa plânlanmamış mı ve eğer plânlandıysa, gerçekten vukubulmuş muydu? Bu noktada görüşler farklı.

Wang Kuo-wei, kitabede, evlilikten bahis olmadığını düşünmüştür. Onun görüşü Çinlilerde olduğu gibi Türkler'de de, birinci derecedeki kuzenlerin birbirleriyle evlenmelerinin mutad olmayışına dayanır. Bu nokta Pelliot tarafından etraflıca münakaşa edilmez. Bu, umumî bir meseleyi, Türkler arasındaki exogamy'i ilgilendirir. Bu mesele hakkında eski Türkler ve bilhassa hanedan klanları bakımından bir araştırmanın olup olmadığını bilmiyorum. Mamafih, Orta Asya Türkleri arasında exogamy'nin yakın zamanlara kadar yaygın bir âdet olması muhakkak görünüyor ve biz de eski Türklerin bu âdete uyduklarını ileri sürebiliriz. Bu durumda, A-shih-na klanının Bilge Kagan gibi bir mensubu, Prenses Hsien-li Bilge gibi aynı klanın bir başka mensubu ile evlenemezdi. Bunun yerine bir başka eski Türk klanının A-shih-tê'nin bir mensubu ile evlenirdi. Nitekim, Prenses bir A-shih-tê ile evlenmiştir. A-shih-tê Mi-mi'yi kastediyorum. Bu bakış noktasından Wang belki de haklıdır.

Pelliot'un Wang'ın görüşünün metinle tezat teşkil ettiğine dair hükmü açıklanmak ister. Fransız âliminin tenkidinden, Wang'ın metindeki yazılıştan farklı bir tercümesini verdiği sonucu çıkmaz. Chavannes'ın «imparatorun ilâhî iyiliği onu toprak gibi tutarak ve gök gibi kaplayarak büyük kardeşimle [bu Pelliot'un teklif ettiği gibi «onun»dur] evlendirdi» şeklinde yaptığı tercüme, Wang tarafından, Çin imparatorunun, Prensesin kuzeni olduğu için, Bilge Kagan'la sulh aktettiği mânâsında alınmıştır. Bu nokta, Chavannes'ın «la maria» diye tercüme ettiği, Wang'ın ise «dostluk akdetti» diye izah ettiği *li Ch'in Chin* ifadesini ilgilendirir. Chavannes'ın mütalaası nakledilebilir:

«T s o t c h o u a n 'da (Dük Hi'nin 24. senesi) müstakbel T s i n dükü W e n olan, prens T c h ' o n g - e u l hakkında bir hikâye vardır; T s ' i n dükünün bir kızını istihfaf edince, kız ona böyle davranmaya hakkı olmadığını söyler, zira T s ' i n T s i n p ' i ' y e , bunu Çinli müfessirlerle aynı fikirde olan Legge⁵⁶

54 *Chiu T'ang-shu* 194-A. 15 b - *Nachr.*, s. 175-176.

55 Wang Ch'ang; *Chin shih Ts'ui-pien*, 81.9.10, krs. - *Nachr.*, s. 618 n. 983.

56 C.C., c. V. s. 187.

«Ts'in ve Tsin eşittirler» diye tercüme eder. Fakat, hakikatte Çin edebiyatı bu cümleyi Ts'in ve Tsin evlenme yoluyla birleşen krallıklar ve Ts'in Tsin p'i tabirini de iki aileyi evlenmeyle birleştirmek şeklinde anlar; bu mânâyâ, Yu Sin'in Wo u C h e - l a n adında asil kadına⁵⁷ M.Ö. 554 de yaptırdığı kitabede rastlanır. Burada olduğu gibi, kitabemizde de, li Ts'in Tsin kelimeleri «Ts'in ve Tsin ile aynı merasimler yapıldı» yani evlendirildi mânâsına gelir.»

Bu mülâhazaya göre, birinci derecedeki kuzenlerin evlenemeyeceği görüşünün tesirindeki Wang'ın yaptığı tercümenin hiç bir şekilde kabulüne imkân yoktur. Ancak, Wang Kuo-wei gibi selâhiyetli bir Çinli âlimin tercümesi de tamamıyla ihmal edilemez.

Şüphesiz ki, tercümesi, evlenmenin vuku bulduğu veya sadece plânlandığı görüşünden (bu nokta üzerinde aşağıda daha fazlası söylenecektir) ziyade şartlara uygundur. Evlilik kendi başına şaşırtıcıdır. Bilge Kagan, erkek kardeşi Fu-chü ve Prensesin akrabalarının çoğunu öldürten ve ailesinden bütün kuvveti alan, Kül Tegin'in erkek kardeşiydi. Prenses, nasıl olur da böyle bir evliliği kabul edebilir? Pelliot «hikmet-i hükûmet»i ileri sürer, fakat o da vakıanın beşerî tarafının farkındaydı ki, prensesin bu tiksindirici evliliği önlemek için intihar ettiğine dair bir fikir [ortaya]atmağa kalkışır. Bahis konusu devrede Türk Çin münasebetlerinin önceki incelenmesinden çıkarıldığı gibi ne Çin imparatoru ne de Çinli bir prensesle evlenmeği açıkça isteyen Bilge Kagan bununla ilgilenmiştir. Her ne halse, kaynaklarda evliliğe dair bir kayıt yoktur, halbuki bu evliliğin önemi açısından tersinin vukuu beklenirdi. Ayrıca 'stele'de A-shih-tê Mi-mi'den bahsedilmesi, Prensesin, onun ölümünden sonra başka biriyle evlendiği ihtimalini bertaraf ediyor, çünkü tekrar evlenmiş olan bir dulun ilk kocasından umumiyetle, mezar kitabesinde bahsedilmez. Ayrıca, eski Türkler ve Mogollar arasında dulların, ikinci defa sadece ölen kocanın ailesi fertlerinden biriyle evlendiklerini gösteren sâbit bir gelenek vardır⁵⁸. Netice olarak, Bilge Kagan ile evliliğin vuku bulduğu, aşağıda izah edilecek mülâhazalar karşısında muhtemel görülmemektedir. Wang'ın teorisinde, vakalarla ilgili olarak tek zayıf nokta, Bilge Kagan'la sulh akti ile Wang'ın ileri sürdüğü üzere, Prenses kraliyet sarayını terketme müsaadesinin verilmesi arasındaki gerekli bağın olmayışdır.

Bence, Wang'ın görüşü, li Ch'in Chin ifadesinin kullanılmasının ve Türkler arasında dulların yeniden evlenmesi ve exogamy'nin mevcudiyetini biraz daha aydınlatan araştırmalar yapılana kadar, ihtiyatla karşılanmalıdır. Eğer bu görüş doğru çıkarsa, daha fazla münakaşa lüzumsuzdur.

57 Krs. P'ei wen yun fou, s. v. Ts'in Tsin p'i.

58 Krs. J.P. Roux, *La veuve dans les sociétés turques et mongoles de l'Asie Centrale* : L'Homme IX, 1969, s. 51-78.

4.4. E. Chavannes ve P. Pelliot prensesin nişanlandığını fakat evlenmediğini düşünmüşlerdi. Önceki âlim şöyle yazar : «Eğer vaktinden evvel ölmeseydi, Bilge Kagan'ın ikinci karısı olacaktı»⁵⁹, «Çin sarayı Bilge Kağan'ı merhum amcası Me-tch'ouo'nun kızıyla evlendirmek istiyordu»⁶⁰, sonraki de şöyle der : «Eğer prenses yeğeniyle evlenmemek için intihar etmemişse»⁶¹, «onu nişanladıkları Bilge Kağan'la evlendirildi»⁶². Diğer taraftan, mezkûr mütalâasında bu tercümeyi izah eden Chavannes «la maria» diye tercüme etmiş, Pelliot, Chavannes'in tercümesini tereddüdsüzce zikretmiştir. Görülüyor ki, ne Chavannes ne de Pelliot tenakuzun farkındaydılar.

Doğrusu, bu evliliğin vuku bulduğunu kabul etmek, her ikisi de muhtemel olmayan iki alternatif vak'ayı içine alır. Evlilik töreni, metnin ileri sürdüğü gibi ya imparatorun nezaretinde veya huzurunda Çin'de Ch'ang-an, veya Mogolistan'da yapılmış olmalıdır. İlk durumda, Bilge Kagan'ın Ch'ang-an'da bulunması icap eder, fakat Bilge Kagan'ın Mogolistan'daki ikametgâhından prenses ile evlenmek maksadıyla Çin'e geldiği fikri açıkça reddedilmelidir. İkinci durumda, Prensесin Mogolistan'a gittiğine dair bir kayıt bulunmaması şaşırtıcıdır ve ayrıca, eğer boşandığını kabul etmediğimiz takdirde, erkek kardeşinin evine çekilme sebebi, vazih değildir. Mamafih, metin, evliliği, Mo Tegin'in evine çekilme müsaadesine bağlamaktadır.

Bu mütaleaların Chavannes ve Pelliot'yu evlilikten ziyade, nişanlılığı düşünmeğe sevkettiğini sanıyorum. Prensесin sadece nişanlanmış olması kabul edilirse evlilik gününü beklemek üzere veya bilinmeyen sebeplerden Bilge Kagan'ın evlenmesi projesinin gerçekleşmemesi üzerine Mo Tegin'in evine gittiği düşünülebilir. Bu, metnin anlatılışındaki prensesin erkek kardeşinin evindeki mevcudiyetinin geçici olmayacağını hissettiren ifadesine, daha uygun düşecektir: «*King* ağacının dallarının tekrar birleşmesiyle, [kardeşçe sevgi sembolüdür] çiçeklerin beraberce parlayacakları ümit edilebilirdi», «Yabanî kiraz ağacı [kardeşçe sevgi için bir diğer sembol] çiçek açmadan».

Mesele yine *li Ch'in Chin* ifadesinin yorumunu ilgilendirir. Aşikâr değeri, gerçekten vuku bulmuş evliliğin «ayinleri»(*li*) dir. Yukarıda bildirildiği gibi Hsüang Hu shih (Hsuang Pên-chi) tarafından bu şekil kastedilmiş, Chavannes tarafından da aynı şekilde tercüme ve tefsir edilmiştir.

5. Kitabedeki Bilge Şad Kagan'ın Mogolistan'ın Türk hükümdarı Bilge Kağan olmadığı fakat Bilge Kağan'a karşı hazırlanan seferle ilgili olarak *T'sê-fu Yuan-kuei*'de zikredilen Sol (cenahın) Hsien Wang'ının Bilge Tegin olduğunu ileri sürmek cazip geliyor, Pelliot'nun bilmediği ve adı Liu'nun eserinde de geçme-

59 *Epitaphes etc.* s. 79.

60 *a.y.*, s. 84, n. 4

61 *La fille etc.*, s. 304.

62 *a.y.*, s. 305.

yen bu şahıs, elbette Hsien-li Bilge'nin ikinci kocası olarak Bilge Kagan'dan daha uygundur.

O, muhtemelen evliliğin vuku bulduğu anlaşılan Ch'ang-an'da yaşamıştır ve Prensesin erkek kardeşi Mo-Tegin'in meslektaşısıdır. Şad Kagan ünvanının ona atfı izah edilebilir. Daha önceden, ünvanı olan Hsien Wang'ın Türkçe mukabilinin muhtemelen Şad olduğunu belirtmeğe çalıştım. Şad Kagan, birleşik bir ünvan için yegâne örnek değildir. Bu ünvanları bir başka yerde ele alacağım. Denebilir ki, kaide olarak (birleşik ünvanlar) yüksek ünvanlardan sonra gelen küçük ünvanlardan yapılmıştır ve onları taşıyanlar, daha yüksek ünvanlara sahip olmakla beraber, daha küçük ünvanlarını muhafaza ederler. 638 de Çin imparatoru tarafından, babası Chen-chu P'i-chia K'o-han (Bilge Kağan) olarak hükmetmekte iken, Hsi Shê-hu k'o-han olan (Yabgu Kagan) Hsüeh-yen-t'o Kagan'ının oğlu Sha-tan-mi Shê-hu (Yabgu) Pa-cho'ya tevcih edilen Yabgu Kagan ünvanı buna bir örnektir⁶³. Aynı şekilde Sol (cenahın) Hsien Wang'ı Bilge Tegin'in Bilge Şad olduğu için Bilge Şad Kagan haline gelmiş olması kabule şayandır.

Mamafih, Bilge Tegin'in prensesin ikinci kocası olduğu fikrinin bazı zayıf noktaları bulunduğu farkındayım. Birincisi, resmî bir belge olmayan bir metinden uygunluk beklenemezse de Mo Tegin için Çince Sağ (cenahın) Hsien Wang'ı ünvanı kullanılırken, Bilge Tegin için Türkçe Şad Kagan ünvanları kullanılmakta veya tersinin yapıldığı görülmektedir. İkincisi, Bilge Tegin, Prensesin kuzeniydi ve Kagan ünvanı ona sadece bir tahmin üzerine verilmişti. Üçüncüsü, Prensesin, Mo Tegin'in evine çekilmesi için sebepler vazih değildir.

6. Eski Türk ünvanları hakkındaki araştırmamı yürütürken, ilgilendiğim, bahtsız Türk prensesinin özel hayatına girme sıkıcı oldu. Bazı ufak noktalar dışında, çalışmam kitabenin müphemiyetinin çeşitli alternatiflere yol açtığını gösterdi. a) Prensesin ikinci defa evlenmesine dair herhangi bir plân yoktu b) Doğu Türklerinin hükümdarı Bilge Kagan ile evlenmişti c) Sadece onunla nişanlanmıştı d) Başka bir şahısla evlenmişti. Bu hal çarelerinin her birinin leh ve aleyhindeki sebepleri izah etmeğe çalıştım.

Benim görüşüme göre, Pelliot'nun düşündüğü gibi, Wang Kuo-wei'nin tercümesi, yerine başkasını koymak suretiyle iptal edilemez ve problem yine ortada kalır. Asıl münakaşa noktaları şunlardır : filolojik görüş noktasından, *li Ch'in Chin* ifadesine değer verilmesi; kültür görüş açısından, eski Türk kaganlarının exogamy'yi tatbik edip etmedikleri ve dul kadınların, ölen kocanın ailesine mensup şahıslarla yeniden evlenip evlenmedikleri soruları ve tarihî görüş açısından, prensesin Türk Çin münasebetlerinde oynadığı rolün araştırılması.

63 Kırş. *Ts'ê-fu Yuan-kuei*, 9644. 4. a - E. Chavannes. *Notes additionelles sur les Tou-kioüe (Turcs) occidentaux* : *T'oung Pao* V. 1904, s. 6.